

Beletrie mezi eschatologií a alchymií

10.6.2010 Host str. 84 Kritika

Petr Hrtánek

Nad dvěma romány Ivana Matouška

Dosavadní beletristickou tvorbu Ivana Matouška, v níž se nejen rozsahem vyjímají zvláště romány *Ego* (1997) a *Spas* (2001), reprezentují vesměs intelektuálně náročné, artistní výpovědi, které různě experimentují s kompoziční, narativní i obsahovou stránkou uměleckého díla a intenzivně pokoušejí a napínají jeho tvarové a sémantické možnosti. Uvedená povševná charakteristika se bezesporu hodí — samozřejmě pokaždé svým specifickým způsobem — také na dvě prozatím poslední Matouškovy knihy: prózu *Oslava*, za níž autor nedávno obdržel cenu Magnesia Litera, a obsáhlejší román *Adepti*. Ústředním tématem *Oslavy* je prožitek vážného onemocnění, umírání a smrti, přičemž tato extrémní zkušenost je podána prostřednictvím tří perspektiv. V první části nadepsané *Já* ji vyjadřují lakonické deníkové záznamy těžce nemocného hrdiny, ve druhé části pojmenované stejným zájmenem jsou pak identické situace zprostředkovány v nesouvislých vzpomínkách hrdinova syna, konečně ve třetím oddíle nazvaném *Oni* vystupuje modelová postava autora těchto řádků, která následně režíruje zásvětní setkávání a dialogy svých protagonistů. Literárnímu zpracování eschatologických témat vždy hrozí nejedno úskalí: tu může sklouzávat k lacinému sentimentu přecitlivělých sebereflexí, jindy ke kýčovitě teatrální tragičnosti nebo naopak k přepjaté cynické gestikulaci. Ivan Matoušek se těmto nebezpečím úspěšně vyhýbá, neboť pro náhledy do výsostně intimních sfér hrdinů zvolil věcný, civilní, ale o to více výmluvný (ale naštěstí ne mnohomluvný) a sugestivní tón. Předpokládám však, že jím bude oslovena jen užší skupina kontemplativně naladěných čtenářů, neboť *Oslava* nepatří mezi tituly, jež by se hlasitě podbízely nebo vycházely vstříc širokému okruhu příjemců. S tím také souvisí problematičnost výše zmíněného „minerálového“ ocenění *Oslavy*: cena zaměřená na podporu a popularizaci literatury samozřejmě nemusí knihu jako takovou nějak devalvovat, spíše může poněkud zmást „běžné“ zájemce o literaturu, kteří se prozatím s Matouškovým dílem osobně nepotkali.

Zatímco *Oslava* se soustřeďuje na omezený okruh témat a postav, *Adepti* jsou knihou zabydlenou daleko větším počtem aktérů, textem víceznačnějším a polytematickým. Nicméně i v tomto románu představuje konec života (hlavně v podobě sebevraždy) jedno z návratných témat. Rozvíjí se v souvislosti s motivem elixíru věčného mládí, potažmo v souvislosti s procesem vyššího zasvěcení, o něž usilují titulní hrdinové, novodobí alchymisté tajně pracující na Velkém díle. Připomeňme, že alchymické a vůbec esoterické motivy se v české próze posledních let objevují s různými uměleckými intencemi. V prózách Daniely Hodrové (jimž se mimochodem *Adepti* svým ustrojením trochu podobají) je využívána jejich symboličnost ve variacích iniciačních syžetů, jindy jsou esoterické motivy nezbytnou součástí čtenářsky atraktivního mysteriózního příběhu, pro změnu v souboru *Jonáše Tokarského Alchymické dítě a jiné povídky* (2003) se staly předmětem parodie, grotesky a nadsázky. Třebaže ani Matouškov román nepostrádá určitou dávku groteskosti a ironie, alchymické motivy jsou zde bohatě rozvíjeny především jako základ grandiózní metafory skrývající velký potenciál významů. Nadužívání alchymické symboliky a její mnohoznačnost je však zároveň jednou z hlavních překážek při hledání smyslu Matouškova textu a předem přiznávám, že i kvůli ní byla pro mě četba *Adeptů* úmorná a otrpčená. Nevadí mi, když text se mnou zuřivě bojuje a vzpírá se mi — to je naprosto regulérní aktivita uměleckého díla. Vadí mi, když mi kniha vůbec nedává šanci myslet si (byť naivně), že souboje s ní můžu tu a tam uhrát alespoň na remízu. Přitom ale nevylučuji existenci ojedinelých čtenářů, kteří se stanou rovnocenným protihráčem či spoluhráčem Matouškova románu.

Fikční svět: mezi autenticitou a fantaskností Hrdinové *Oslavy* mají zřejmě reálné předlohy a autobiografické rysy, což není nijak zvlášť zamaskováno. Autentičnost reálií je sice občas „šifrována“, ale většinou jen docela průhledným přejmenováním: syn umírajícího píše knihu s názvem *Chemici* (tedy fikční obraz románu *Adepti*), jeden z kulturních časopisů se jmenuje *Roentgen Revue* apod. Rovněž v *Adeptech* můžeme předpokládat řadu klíčových a zároveň autobiografických momentů (zrcadlí se zde nepochybně Matouškovo přírodovědné vzdělání

Ivan Matoušek *Oslava*, Společnost pro Revolver Revue, Praha 2009 *Adepti*, Triáda, Praha 2009

a jeho původní profese), jenomže ty jsou tentokrát nepoměrně komplikovaněji kódovány do textové tkáně, pro niž je příznačná vysoká míra hermetičnosti, alegoričnosti, fragmentárnosti a výskytu bílých míst (ta se dokonce „zhmotňují“ v podobě nepopsaných stránek v závěrečných kapitolách). Tomu

odpovídá také pojmenování postav tvořící neproniknutelný konglomerát jmen obyčejných, komických, bizarních nebo přinejmenším podivných, různých přezdivek, antonomázií nebo jen iniciál, dále jmen historických osobností (spisovatelů, alchymistů), ale také jmen mytologických postav, starověkých bohů a jiných nadpřirozených bytostí. Fikční svět Adeptů je pak vystavěn jako bludiště spojující několik časoprostorových vrstev. Do jedné například vstupujeme skrze graficky zhuštěné popisy ilustrací na začátcích kapitol, a tak se ocitáme ve světě starobylých rytin nasycených symbolickou obrazností, s níž pak různě koresponduje obsah kapitoly. Jinou rovinu představuje imaginární, fantazijní krajina podivuhodných lokalit (ostrova Zosimos, města umění Ferinety aj.). Do ní adepti utíkají z další časoprostorové vrstvy, ze světa, který podle kusých indicií, jako jsou mobilní telefony nebo finanční úřady, můžeme rekonstruovat coby profánní současnost. Ta je ovládána "západními barbary", národy alegoricky zpodobujícími nekulturní, konzumní, pragmatickou civilizaci, která adepty spoutává v koloběhu všední každodennosti.

Časoprostorové vrstvy fikčního světa Adeptů přitom vůbec nejsou striktně vymezeny, naopak se neustále rozplývají, střetávají se, prostupují a překrývají. Permanentně mezi nimi dochází k různým proměnám, k mytologizaci reality, ale též k demytologizaci fikce, k profanaci, nebo naopak sakralizaci skutečnosti: koupelnové výklenky a zapomenuté komory skrývají soukromé alchymistické dílny, magickým prostorem zasvěcení se stává hypermarket, jehož jméno Globe ho předurčuje také k funkci pars pro toto celého (chaotického) světa. Oproti tomu původně mýtotočné místo, kde "syn zavraždil otce a spojil se s matkou" (s. 317) se může proměnit v obyčejné parkoviště. V této proměnlivosti a prostupnosti všedního a fantaskního či magického lze však nejdříve postřehnout výše zmíněné záblesky ironie a groteska — hledaná mysteriózní bytost se skrývá v postavě uklízečky, hasicí přístroj je považován za sochu spravedlnosti, některým adeptům zprostředkovává první setkání s alchymii stavebnice Merkur a stejná hračka osudově předurčuje alchymické spojení Venuše s jejím planetárním milencem.

Kontury fikčního světa prvních dvou oddílů Oslavy jsou mnohem ostřejší (mj. díky autentickým toponymům) — pomyslný děj je situován do české přítomnosti, v níž se ústředním místem hrdinova dožívání stává léčebna a okruh jeho nejbližších příbuzných. Teprve ve třetí části se prostřednictvím hrdinů dostáváme do nepozemského časoprostoru, v němž se živí mohou potkávat s mrtvými a rozmlouvat s nimi. Archetypální motiv katabáze zakládá jednu z pomyslných spojníc mezi Oslavou a Adepty: také protagonisté Oslavy se připojují k alchymistům, neboť sestup do podsvětí bývá v mytologii a beletrii tradičně spojován právě s iniciačním syžetem. V hlubinném významu jej lze interpretovat jako ponor do vlastního nitra až do (kolektivního) nevědomí, stejně tak alchymická symbolika může být vykládána jako projekce psychických obsahů (viz Jung). V tomto smyslu jsou tedy Adepti a Oslava v podstatě dvojí, variantně zpracovanou úvahou o tomtéž — o duši.

Jazyk: mezi hermetičností a všedností Vícevrstevnost fikčního světa Adeptů se projevuje také v rovině jazyka a stylu. Text je složen z nesouvislých (zdánlivě?) výpovědí, zahrnujících nejen líčení událostí a situací, v nichž se prostupuje fantasknost se všedností, ale také postřehy, komentáře nebo zamyšlení. Programově přitom vychází z argotického a jinotajného jazyka esoterických spisů, které záměrně pracují metodou pojednání "o nesrozumitelném prostřednictvím ještě více nesrozumitelného". Symbolické výpovědi a alchymické formule jsou exponovány hned v názvech kapitol (například "JAKO SALAMANDRA ŽIJE V OHNI KÁMEN", s. 272), v zápatí jednotlivých dvojstran jsou pak umístěny alchymické řady spojující elementy s barvami, zvířaty, chemickými prvky a znamením zvěrokruhu s fázemi a procesy Velkého díla ("VZDUCH, žlutá, Ag, Au, S, semeno — ŠTÍR, separace prvků, spojení protikladů", s. 272 a 273). Zároveň jsou do textu skoro až surrealisticky vplétány útržky každodenních, někdy i banálních komunikátů: "Červený lev dotančí, převalí se, uléhá. Stále dokolečka. Návštěvy už od špinavých oprýskaných dveří nadšeně prohlašují: Takový nepořádek jsme dosud nikde neviděli" (s. 15). Text románu spoluutvářejí také fragmenty dopisů a deníkových záznamů, součástí jsou i takové specifické útvary, jako například recepty, rodokmeny nebo aforistické výroky. A tato žánrová a stylová sloučenina či skládačka je ještě obohacována hustým předivem intertextových odkazů, parafrází a citací, mezi jejichž pretexty patří mimo jiné předcházející Matouškovy knihy, Dantova Božská komedie, povídka Jaroslava Durycha nebo autentické (i smyšlené?) esoterické spisy. Rovněž v textu Oslavy se potkává několik útvarů a žánrů — memoáry, reflexe, cestopis nebo úryvky básní. Zatímco ale text Adeptů strhává na sebe jazykem a stylem neustále pozornost a připomíná efektně bublající, syčící, případně explodující laboratoř, v níž jsou taveny a míchány nesourodé látky, Oslava je ve svém výrazu mnohem homogennější, střídmější a srozumitelnější. Základem textu je spisovný, kultivovaný jazyk a jeho obraznost se koncentruje především na analogii mezi lidským životem a řekou, jež se nakonec vlévá do moře.

Meze interpretací: bludiště a řeka Také v Adeptech je uplatňován princip analogie, přičemž k nejprůhlednějším patří paralela mezi alchymisty a umělci, mezi chemickými prvky a slovy, mezi Velkým dílem v alchymickém smyslu a uměleckou tvorbou, neboť je prozrazeno, že "Velké dílo může

být textem" (s. 352). Sama se tak nabízí jedna z možných interpretací: Adepti jsou podobnostvímzповědí o umělcově hledání "nesmrtelnosti" a intenzivním a nejednou bolestným prožitku tvůrčího procesu v prostředí, které umělce nechápe. Právě neporozumění a nepochopení je totiž dalším z klíčových témat obou Matouškových knih. V Adeptech je smysl textu opakovaně znejšťován a problematizován sebereflexivními vyjádřeními typu: "Má ovšem někdo předpoklady adepty pochopit, když se o nich neučí ve škole?" (s. 291) nebo: "Kdo mi rozumí, ví o čem [sic!] píše. Těm, co mi nerozumějí, jako bych nic neřekl" (s. 29). A závěrečným akordem Oslavy se stává "stísněný pocit, že přítomnost je nepochopitelná" (s. 159). Mají-li být Matouškovy knihy dokonalou demonstrací právě takového pocitu, pak mi vlastně nesdělují nic překvapivého. Krom toho nemusel být tento stav explicitně pojmenován, text sám o sobě má schopnost jej u čtenáře vyvolávat.

V případě Adeptů se však u mě nejednou měnil ve frustraci z neporozumění, protože kniha je ve své otevřené mnohoznačnosti paradoxně významově uzavřená, nesnadno pochopitelná a nezasvěcenému čtenáři je nabízeno jen pramálo hmatatelných klíčů hodících se k jejímu otevření. Dost ztuha se dají použít dvě citátová motta. První obsahuje doporučení kardinála Mazarina, jak rafinovaně skryt před náhodnými svědky text pomocí jiného textu. Druhé motto — citát rudolfínského alchymisty Daniela Stolcia — nabádá čtenáře, aby se jen prostě a dle libosti bavili emblematickostí textu. Takto "poučení" se pak můžeme například dohadovat, zda máme Adepty číst jako palimpsest nebo nakolik jsou postavy (a místa) klíčové a nakolik se jedná o emblémy nebo intertextové konstrukce, jež ke správnému pochopení vyžadují vysokou míru erudice. Smysl Matouškova textu se ale nejspíš vůbec nezakládá na tom, zda víme, kdo byla v antické mytologii Atalanta, a zda odhalíme (například s pomocí internetového vyhledávače), že Atalanta Fugiens je mj. titul renesančního díla o alchymii. Také Oslava se nabízí k několika možným interpretacím (už titul knihy je víceznačný) a nemusí být vnímána jen jako beletrizovaný eschatologický traktát, nýbrž dle různých návodů ji lze číst též jako postmoderní parafrázi hagiografického nebo mytologického příběhu. Její sémantické možnosti však korespondují s metaforou nerozvodněné řeky: úzký potůček významů postupně rozšiřuje své břehy, ale nerozlévá se a nakonec poklidně vyúsťuje. Je to tudíž řeka, do níž bych rád zase někdy vstoupil znovu, přestože osobně dávám přednost prázám, které pracují s tradičnějším, méně experimentujícím narativem. Oproti Oslavě mi četba Adeptů evokuje zběsilý, chaotický pohyb v nebezpečném labyrintu, do něhož bych se už vrátit nechtěl. Zabloudivším totiž nezbyvá než se stále utěšovat, že smyslem takového textu je právě jen samotné blouzení, tedy nekončící namáhavý pohyb, který je snad vnitřně obohatí a promění, podobně jako adepty proměňuje v mistry jejich prozatím bezvýsledný opus alchymicum. Přiznávám, že mi takový nejistý způsob literární iniciace není zrovna příjemný (třebaže Matouškovým knihám rozhodně nelze upřít vysokou uměleckou úroveň). Zároveň je mi jasné, že u čtenáře jiného založení tomu může být právě naopak. Doufám však, že se zvláště z Adeptů nestane — volně řečeno sarkastickými slovy Jana Křesadla — "literární snobovina, kterou nikdo nedokáže ani přečíst, ani se k této neschopnosti přiznat".

Foto popis|

O autorovi| Petr Hrtánek, Autor je literární kritik, působí na Ostravské univerzitě.